

Kirke, hal og status

Af Joel Berglund

I den gammelnordiske kulturkreds var halanlæg knyttet til en stormandsgård et velkendt fænomen. Det kendes bl. a. fra de islandske sagaer, hvor hallen ofte var den fysiske ramme om dramatiske hændelser. Her skildres også, hvorledes rummet kunne være udstyret med panelbeklædte vægge dækket af tæpper samt højsæde og langbænke arrangeret omkring den legendariske langild. På oldislandsk har hallen flere betegnelser, der hver for sig giver en oplysning om funktion; ildhus, gæstebudssal, drikkesal og festhal altså et rum der først og fremmest var beregnet til modtagelse af gæster og fremmede.

I sin oprindelige form var hallen langhusets store fællesrum, som både var dagligstue og soverum, men efterhånden som langhuset udviklede sig og ændrede karakter med siderum og tilbygninger, var hallen ikke længere husets eneste rum og fik en mere specialiseret funktion. I bred almindelighed blev hallen dog stadig brugt som fællesrum i dagligdagen, hvor de forskellige former for hjemmeindustri fandt sted, men hos den virkelige elite blev hallen et særligt rum

eller fritstående bygning udelukkende indrettet til gæstebud og sammenkomster.

Denne elite bestod af de mægtigste mænd og efterhånden, frem for nogen, gejstligheden, der i løbet af middelalderen blev en reel magtfaktor. Hallens størrelse afspejlede stormandens placering i samfundet; jo højere status desto flere og fornemmere gæster og følgelig større og prægtigere hal.

I Østerbygden, den sydligste af de 2 norrøne bosættelser i Grønland, er der i 4 tilfælde fundet halanlæg, og fælles for dem alle er bl. a., at de ligger i tilknytning til et monumentalt kirkebyggeri. De 4 kirkesteder er, nævnt fra syd til nord, Herjolfsnæs, Hvalsø, Gardar og Brattahlid; alle gammelkendte og vigtige lokaliteter i det norrøne samfund.

Geografisk spænder de 3 af kirkerne stort set over hele Østerbygdens periferi, medens den fjerde, Gardar, udgør det naturlige centrum. Placeringen af kirkerne var langt fra tilfældig, men røber en politisk sans og strategisk forståelse allerede fra bispedømmets første tid.

I 1126 oprettedes det grønlandske bispedømme, og bispem etablerede sin residens og domkirke i Østerbygdens fælles tingsted Gardar. Dermed var hovedkirken fra første øjeblik placeret i samfundets politiske centrum, som den efterhånden selv skulle komme til at dominere.

Herjolfsnæs var Østerbygdens sydligste punkt og indtog en særstilling i forhold til den øvrige bebyggelse. Her lå Sandhavn, anlagt i landnamnets første fase af Herjolf, der i modsætning til de andre nybyggere ikke var bonde, men handelsmand. Sandhavn var det første og sidste sted, man anløb på rejse til og fra Grønland – nordboernes Atlanthavn kunne man kalde det.

Brattahlid lå midt i den folkerigeste del af Østerbygden og var det oprindelige centrum, hvor Erik den Røde lagde sin gård, og hans kone Tjodhilde senere byggede Grønlands første kirke. Gennem hele Østerbygdens eksistens residerede den verdslige myndighed repræsenteret ved lovmanden på Brattahlid.

Ved indsejlingen til Østerbygdens 2 hovedfjorde – Einarsfjord og Eriksfjord – lå Hvalsø. Denne lokalitet blev også bebygget i landnamnets første bølge, men bliver derimod ret sent kirkeplads. Indenfor denne kirkes område ejede kongen en gård, Tjodhildestad, hvor kronens repræsentant, den såkaldte ombudsmand, kan have resideret.

Fælles for de nævnte lokaliteter er således den geografiske placering, der gav kirken mulighed for kontrol med hele Østerbygdens administration, samfundsliv og vel sagtens også infrastruktur.

Da det norrøne samfund i Grønland

etableredes i slutningen af 900-årene, var modellen den islandske fristat båret af et magtfuldt bondearistokrati. Dette skulle imidlertid ændres radikalt i løbet af middelalderen. I år 1000 satte den kristne mission ind, og allerede 15 år efter var Øster- og Vesterbygderne stort set kristnede. Godt 100 år senere oprettedes det grønlandske bispedømme, og hermed tog ændringen af samfundsstrukturen sin begyndelse. Afgiftssystemer i form af »Peterspenge« til den pavelige stol i Rom, tiende og korstogs-penge blev indført med den virkning, at samfundet blev skarpere klassedelt end før; en tendens der var i fuld overensstemmelse med udviklingen i Europa. Bedre blev det ikke, da Grønland sammen med Island frivilligt underlagde sig det norske Atlantvælde i 1261 med skatskyldighed til kronen, der samtidig sikrede sig monopol på handel og besejling. Denne belastning synes at have været mere, end samfundet kunne bære og fortsat bestå af selvejende bønder. Omkring midten af 1300-tallet fremgår det tydeligt, at samfundet var feudaliseret med kirken som den reelle magthaver og jordbesidder. Praktisk taget hele Østerbygden var ejet af kirken, og middelalderens kirkelige ideal Civitas Dei – gudsstaten – synes at være opnået i Grønland. Denne enorme vækst af kirken ejendom skete på ca. 200 år og må hovedsagelig været foregået ved erstatning for afgiftsrestancer og testamentariske overdragelser.

Hermed havde kirken fået samfundets totale administration i hænderne, idet man nok også kan regne med, at valget af lovmand og dennes embedsførelse

blev styret fra Gardar. Selvom magten var centraliseret hos den til enhver tid residerende bisp, har det været nødvendigt at have særlige støttepunkter ude i bygden, og her er det, at kirkerne med halanlæg kommer ind i billedet.

Alle 3 kirker var såkaldte fuldstændige kirker, hvilket vil sige, at de havde fast præst, afholdt samtlige årets foreskrevne messer og var forsynet med kirkegård. På Brattahlid og i Hvalsø var de knyttet til stormandsgårde, medens Herjolfsnæs i denne henseende indtager en særstilling ved at ligge forholdsvis langt fra områdets hovedbebyggelse og kun have få anlæg nær kirken. De hører alle 3 til blandt bygdens største kirker, og som de eneste, inkl. Vesterbygden, har de en nærliggende hal. Føjes hertil den udsøgte geografiske placering, stedernes betydning iøvrigt samt hallernes mulighed for at modtage større følger, bliver det indlysende, at disse kirkesteder har haft en særlig status i forbindelse med den gejstlige administration.

Hvorledes denne administration har været opbygget ved man ikke meget om, da kilderne er få og mangelfulde, men antagelig har systemet lignet det islandske. Øverst i hierarkiet sad bispen, og derefter kom hans assistenter de såkaldte officialis, hvis embede var delt op i 2 områder: tilsyn med præsterne og forvaltning af bispedømmets finanser og ejendomme. Længere nede på rangstigen kom så de almindelige præster og deres forskellige hjælpere.

De nævnte afgifter blev indsamlet i form af naturalier fra hele Østerbygden og opmagasineret i de store stenbyggede forrådshuse på Gardar. Forinden er det

tænkeligt, at størstedelen af godset kom til de omtalte kirkepladser og afgik samlet herfra til bispesædet. Måske var det da også sådan, at der sad biskoppelige forvaltere på disse steder for at styre inddrivelsen af afgifterne.

Den væsentligste kilde til forståelse af Østerbygdens situation i 1300-tallet er Ivar Baardsøns Grønlands beskrivelse. Han opholdt sig i Østerbygden fra 1341 til 1364 og var netop officialis ved bispesædet. Udfra et indgående kendskab til forholdene giver han et tydeligt billede af kirkernes besiddelser, men nævner ejendommeligt nok ikke Herjolfsnæs. Dette må dog bero på en fejl hos afskriveren, da udgravningen af kirkegården klart viste, at kirken var benyttet til langt ind i 1400-årene. Imidlertid beskrives, hvorledes Aros kirke ejer alt land ud til Herjolfsnæs, hvilket må tolkes der hen, at Herjolfsnæs kirke ikke var jordbesiddere. I stedet må kirken ses som vendt mod havet med indtægter fra fangst, fiskeri og handel drevet i området fra det nærliggende samfund i Sandhavn.

Kirken ligger på østsiden af en halvø ved det lille navngivende næs ca. een times gang fra Sandhavn, der ligger på vestsiden i en godt beskyttet bugt med sandstrande. Selve kirkestedet består af kirken, en bolig, en stald og 2 udhuse, medens der i Sandhavn findes omkring 16 huse og anlæg. Disse er imidlertid ikke undersøgt nærmere, men flere af de største fremtræder som ruiner af boliger, og et større stenbygget hus har utvivlsomt været et pakhus.

Bygningerne ved kirken må have været præstegård med tilliggende facili-

Fig. 1. Nordboernes Herjolfsnæs, tegnet i 1853 af H. Rink, som han forestillede sig, bygningerne kan have set ud.

teter for de husdyr, der leverede produkter til husholdningens daglige forbrug (fig. 1). Boligen, hvis rumdispositioner ikke blev klarlagt ved udgravningen, viste forskellige faser af tilbygning. Blandt de seneste var et rum, der klart adskiller sig fra det øvrige hus ved at være opbygget mere omhyggeligt med vægge af sten fuget med ler og flisebelagt gulv ligeledes lagt i ler. Rummet måler 61,6 m² og må være opført med det specielle formål for øje at kunne rumme mange mennesker på een gang i prægtige omgivelser. Der kan kun være tale om en hal.

Tages pladsens få bygninger i betragtning og sammenlignes med halanlægget og kirken, bliver det indlysende, at landbruget har været af sekundær betydning. Gård og kirke har ikke kunnet eksistere

på det grundlag, men har ganske givet haft en særlig status i den gejstlige administration og fungeret på basis af andre indtægter.

Kirken anslås at være bygget ca. 1200, men er ikke den første kirke på stedet. Under ruinen ses spor efter en ældre kirke, hvis opførelsestidspunkt imidlertid ikke er fastslået. Hallen synes at være bygget ret sent, hvilket antyder, at pladsens særlige status først blev oprettet i Østerbygdens senere år.

Den næste kirkeplads omfatter de mest velbevarede ruiner, der kendes fra Grønlands norrøne epoke, nemlig Hvalsø kirke og festhal. I modsætning til situationen på Herjolfsnæs er Hvalsø kirke en integreret del af en stormandsgård opdelt i en hoved- og en avlsgård, der tilsammen omfatter 21 anlæg og

huse. Det er tydeligt, at landbruget på dette sted var et primært erhverv.

Hos Ivar Baardsøn fremgår det, at kirken var jordbesiddende, idet den ejede alt land i Hvalsøfjorden og Kambstadefjorden. Endvidere det helt specielle at tienden fra Langey (Tutugtoq), der ellers var ejet af domkirken, tilfaldt Hvalsø kirke. Dette kunne tyde på, at Hvalsø kirke havde behov for en merindtægt til andre opgaver end de strengt kirkemæssige. Kirkens opførelse er dateret til ca. 1300, og da det samtidig er den første kirke på stedet, angiver det også tidspunktet for den gejstlige etablering i området. Hvalsø kirkes jordbesiddelse svarer temmelig nøje til det areal,

som Thorkel Farserk i følge Landnama-bok tog i eje allerede i 985, hvilket antyder, at Hvalsø-gården har eksisteret udelte frem til det tidspunkt, hvor den overgik til kirken. Den antagelse ligger nær, at Hvalsø-området allerede før kirkens opførelse tilhørte domkirken, der så omkring 1300 styrkede sin position ved oprettelsen af Hvalsø kirke og tildelede denne det erhvervede område. I ruingruppen findes kun een boligtomt, hvilket understreger, at kirken må have ejet gården før sin opførelse.

Boligkomplekset ligger i direkte tilknytning til kirken, idet en tilbygget længe med stald og lade forbinder dette med kirkegårdsdiget. Det bedst beva-

Fig. 2. Boligtomten på Hvalsø set fra nord med hallen til højre i forgrunden. Aftrækskanalen ses i sydvæggens grundlinje. Fot.: Joel Berglund.

rede rum, der nok skal ses som en selvstændig bygning, er også i dette tilfælde en hal, der samtidig er den seneste udvikelse af komplekset (fig. 2). Hallen, der iøvrigt er det bedst bevarede eksempel på denne anlægstype i den nordiske kulturskreds, er omhyggeligt opført i sten med skifter i vekslende størrelse. Det er præcis den samme teknik, der er anvendt ved kirken, hvilket indikerer en samtidighed mellem de 2 monumentalbygningers opførelsestidspunkt. Murene når op til en højde på 2,40 m, hvor sadeltaget begyndte. Antallet af vinduer kan ikke afgøres i dag, hvor kun en lille glug i sydmuren er bevaret. Gulvet var grusbelagt og forsænket. I den vestre ende lå langilden, der fik træk gennem en kanal i den nedre del af sydmuren. Langs syd- og nordvæggene løb 2 rækker stolper, der både kan have understøttet taget og båret bænke langs væggene. Adgang til hallen skete gennem en

dør i østgavlen, hvis monumentale udførelse ikke står tilbage for dørene i kirken (fig. 3). Hallen måler ialt 40,8 m² og er dermed den mindste i Østerbygden.

Kun få begivenheder i Grønland fik eksakt litterær dokumentation, og af disse er 2 hændelser knyttet til Hvalsø kirke. Den ene er eksekutionen af Kolgrim, der i 1407 blev dømt til bålet for at have forført en anden mands kone ved hjælp af trolddom. Den anden er et stormandsbryllup, der fandt sted året efter i 1408. Begge disse begivenheder understreger, at Hvalsø kirke havde en særlig betydning; et stormandsbryllup, hvor oven i købet repræsentanter fra bispesædet deltog, blev næppe afholdt i hvilken som helst kirke. Endvidere kunne dommen og eksekutionen af Kolgrim måske betyde en kirkeretlig status, da forbrydelser af den art klart ville falde ind under kannonisk retspleje.

Ved udgravningerne af hallerne blev

Fig. 3. Hvalsø hallens pompøse østgavl med indgangen. Bemærk skiftet mellem større og mindre sten i muren.
Fot.: Joel Berglund.

Fig. 4. Hallen på Brattahlid set fra nord efter udgravningen i 1932. Fot.: P. Nørlund.

der hverken på Hvalsø eller Herjolfsnæs fundet genstande, der peger i retning af en daglig benyttelse. Tvært imod vidner fundfravær om eksklusiv brug, og konklusionen må blive, at hallerne i disse 2 tilfælde kun har været anvendt ved specielle lejligheder. Noget anderledes tegner billedet sig ved halanlægget på Brattahlid.

Ifølge »Erik den Rødes Saga« byggede Eriks kone Tjodhilde Grønlands første kirke, og holder dette stik, er Brattahlid Grønlands ældste kirkeplads. Fundet af den beskedne græstørvskirke i Qagssiarssuk for år tilbage er måske resterne af denne bygning, men nye fund på ste-

det synes at kunne føre til en omvurdering af Brattahlids bygningshistorie.

Hos Ivar Baardsøn fremgår det, at kirken på Brattahlid hed »Leyder« og ejede alt land i det indre af Eriksfjord, hvilket nok udgjorde et af de mest velstående kirkeområder. »Leyder« lå et stykke fra græstørvskirken og i nærheden af et større gårdsanlæg, som enten må have været lovmandens eller måske mere sandsynligt den gejstlige residens på stedet. Spredt over sletten ligger ruinerne af mere end 50 anlæg, som fortæller om en større koncentration af mennesker og dyr på dette sted. Under kirkeruinen blev der konstateret

resterne af en ældre kirke, hvis opførelsestidspunkt ligger et sted i 1100-tallet, medens den sidste dateres til begyndelsen af 1200-årene. Under den stejle klippe, der navngav stedet, ligger ruinerne af et boligkompleks, stald og mindre udhuse kun få skridt fra kirken. Det største og bedst bevarede rum i boligen var opført med mure sat i sandsten vekslende med skifter af græstørv og funderet på afrundede stenblokke (fig. 4). Gennem den kraftige østmur førte en flisebelagt gang ind til rummet, hvis gulv bestod af faststampet grus. Som i Hvalsø-hallen var der flere ildsteder, men helt enestående var et brøndanlæg, der via en kanal førte rindende vand gennem rummet. Ildstederne havde forskellige funktioner, idet et fint, stensat ildsted overfor indgangen tydelig havde været varmekilde ved tilberedning af mad, medens de øvrige tjente til opvarmning af selve rummet. Over alt blev der fundet genstande, der klart viste, at rummet havde været ramme om gårdens dagligliv. Adskillige væve- og tenvægte fortæller om tilvirkning af tekstiler og en spillebrik om tidsfordriv ved brædspillet i de lange vinteraftener. Imidlertid må dette store rum, der måler 66,5 m², også have været anvendt til sammenkomster af forskellig art og tolkes som et halanlæg, hvad udgraverne også gjorde.

Der har været anvendelse nok for en hal på Brattahlid. Lovmanden residerede her gennem hele Østerbygdens historie, og fra 1100-tallet kom gejstligheden til. Endvidere var Brattahlid et knudepunkt for trafikken i Eriksfjord og over land til samfundene ved Isa- og

Fig. 5. Så stor var bispens hal, at bønderne i Igaliko, der tog nordboernes gamle erhverv op igen, kunne bruge arealet som indhegnet mark. Billedet viser »kong Amos« af iginalikobøndernes klan ifærd med at slå hej i hallen før udgravningen. Fot.: P. Nørlund.

Midfjord. Det var udgraverens indtryk, at halanlægget var den ældste del af boligen, hvilket blev begrundet med de store dimensioner, byggeteknik og udtalte aflange grundrids. En sammenligning med hallerne på Herjolfsnæs og Hvalsø, som jo er fra Østerbygdens senere år, viser også en afvigelse på disse punkter; Brattahlid-hallen er utvivlsomt ældre end disse.

Det største halanlæg lå naturligvis i Gardar ved bispesædet, og i lighed med de øvrige var det både indbygget i boligkomplekset og det mest omhyggeligt opførte rum med stensatte vægge fuget med ler. Som eneste varmekilde i rummet var der placeret en langild i hallens nordlige ende nærmest indgangen. Selv i forhold til den imponerende bispebolig med 14 rum og den mere end 50 m

lange facade var hallen et stort rum. Det måler ca. 132 m² og er dermed det største rum, der overhovedet kendes i det norrøne Grønland (fig. 5). I modsætning til hallen på Brattahlid blev der ved den arkæologiske undersøgelse ikke fundet genstande, der kunne vise en daglig benyttelse. Rummet har været reserveret til særlig brug, og hvad kan det være andet end bispens møder og gæstebud (fig. 6).

Det var muligt at udskille 4 faser i boligens tilblivelse, der rækker fra det første ret enkle langhus til sidste fases komplicerede langhus. Hallen blev bygget til i fase 3, og den fuldt udviklede fase 4 blev af udgraverne dateret til tidligst omkring 1200.

Bispensædets korsformede katedral hviler ovenpå resterne af en ældre kirke,

der dateres til slutningen af 1100-årene, medens katedralen skulle have stået færdig i begyndelsen af 1200-tallet. Det giver ikke den ældre kirke nogen lang levetid, hvilket nok må skyldes, at behovet for en større kirke hurtigt steg med bispensædets tiltagende betydning. Antagelig skal hallens opførelse da ses i forbindelse med bygningen af katedralen.

Bispensædets gård var Grønlands største bedrift. Spredt over den frugtbare slette ligger ruinerne af mere end 40 anlæg, hvoraf de to stalde ved boligen, kunne rumme ca. 100 køer. Landbruget blev drevet med stor ekspertise, hvilket bl. a. fremgår af det sindrige vandingsanlæg, der overrislede gårdens hjemmemark i regnfattige tider. Bedriften her var absolut af primær betydning.

Ivar Baardsøn fortæller om bispe-

Fig. 6. Bispens hal set fra syd efter udgravningen i 1926. Fot.: P. Nørlund.

Fig. 7. Hvalsø kirkes østgavl med korvindue set fra indgangen. Fot.: John Høegh.

sædet, at det lå i Einarsfjord og havde en kostelig domkirke, der var viet til de søfarendes helgen Sct. Nikolaus. Kirkens ejendomsforhold, som Baardsøn havde specielt kendskab til, var vidt forgrenede og strakte sig over det meste af Østerbygden.

I Kap Farvel området ejede bispesæ-

det en fiskerig fjord, hvor der også antydes hvalfangst. Endvidere en større ø, hvor der var særlig god jagt på isbjørne. Længere mod nordvest lå Sigluffjord, hvor domkirken sammen med Vagar kirke ejede halvdelen af fjorden fra de yderste skær samt alle øer i fjorden bl. a. Uunartoq med den varme kilde.

Hele Einarsfjord hørte til domkirken med flere ret store gårdanlæg f. eks. Dallr, der tæller mere end 21 velbyggede anlæg. Endvidere den store rensø (Akia) udfor fjorden, hvor der både fandtes et godt klæberstensbrud og en fin renjagt. Længere mod vest Langø (Tutugtoq) og alt land fra Burfjeld og Eriksfjorden ud. Sluttelig 4 mindre øer vest for Langø.

Gardars betydning, status og omfang fremgår klart af de skrevne og arkæologiske undersøgelser. Ligeledes kan der heller ikke herske nogen tvivl om Brattahlids position. De to lokaliteter var de mest betydningsfulde i Østerbygden. Derimod er situationen mere uklar m. h. t. Hvalsø og Herjolfsnæs, hvor man må gribe til indiciene. Hvis man kan benytte kirkernes jordbesiddelser og antallet af gårde indenfor disse, med skyldig hensyntagen til samtidighedsproblemet, som målestok for betydning, understreges Gardar og Brattahlid endnu en gang. Medens Hvalsø og Herjolfsnæs ikke fremhæver sig i forhold til de øvrige kirker uden halanlæg; for Herjolfsnæs snarere tværtom. Det kan da kun betyde, at Hvalsø og Herjolfsnæs har spillet en særlig rolle.

Vender man sig mod byggeteknik og datering fremstår visse sammenhænge, der peger i samme retning. Hallen på Brattahlid adskiller sig fra de tre andre ved bl. a. at være opført i en teknik med vekslende skifter af græstørv og sten, at

have indgang i den ene langside samt ved at være benyttet i dagligdagen. De 3 andre haller har alle samme murteknik med lurfugede sten, indgangen i den ene gavl og eksklusiv anvendelse. Brattahlid-hallen bærer et ældre præg og er nok den tidligste, medens Gardar-hallen antagelig er opført omkring 1200 samtidig med katedralen. Hvalsø og Herjolfsnæs er begge senere og bygget på et tidspunkt, da magten i Østerbygden lå i bispens hænder. Flertallet af bisperne var nordmænd, og påvirket af hjemlandets byggeskik har de uden tvivl bragt træk af denne med til Grønland. Her kan f. eks. peges på de senere kirkers rektangulære grundplan og muligvis også teknikken med at anvende bindemiddel ved murebygning. Netop Hvalsø kirke er et godt eksempel på dette, idet den faktisk har en parallel i Vestnorge. Muligvis var det sådan, at der ligefrem befandt sig norske bygningshåndværkere på bispesædet; i hvert fald kan vinduerne med smig og buestik i Hvalsø kirke næppe forklares på anden måde end som en professionel håndværkers arbejde (fig. 7).

Ud fra disse overvejelser forekommer det sandsynligt, at hallerne på Hvalsø og Herjolfsnæs blev opført som følge af en beslutning truffet på bispesædet med det formål at opfylde en bestemt funktion i den gejstlige forvaltning og administration.